

פוליטיקה כהתמודדות מושכלת עם הבלתי צפוי

איל חוברס

מייקל אוקשוט (2011). הרציונליזם בפוליטיקה ומסות אחרות. מאנגלית: ערן שועלי. ירושלים: מרכז שלם

ספרו של מייקל אוקשוט, הרציונליזם בפוליטיקה, יצא לאור ב-1962, ובמידה רבה בזכותו אוקשוט קנה את עולמו; הוא ממשיך להיות מוכר ונפוץ גם כיום. הספר אינו מנסה להציע תיאוריה מגובשת וקוהרנטית: הוא כולל 11 מסות, שנכתבו בזמנים ובהקשרים שונים (החל מאמצע שנות הארבעים ועד תחילת שנות השישים), ובכל זאת עולה ממנו קו מחשבה ברור, ייחודי – ולרוב מרתק. עתה תורגם ספר זה לעברית בהוצאת שלם, כחלק מהמאמץ הראוי לכל שבח של ההוצאה לתרגם ספרות מופת בכלל, ובתחום של פילוסופיה פוליטית בפרט. בחלוף יובל מאז פורסם לראשונה ניתנת עתה לקורא העברי הזדמנות לעמוד על הרלוונטיות המתמשכת של אוקשוט (כתיבתו זוכה לעניין מחודש באנגליה ובארצות הברית), אך גם על כך שחלק מהבעיות שהוא עסק בהן והטיעונים שפיתח שייכים לתקופה אחרת, קרובה-רחוקה.

מייקל אוקשוט הוא אנגלי איש המאה ה-20: הוא נולד ב-1901 והלך לעולמו ב-1990, והתהפכות של המאה עיצבו לא מעט את תפיסת עולמו, בייחוד מלחמת העולם השנייה (שבה לחם) והמאבק הרעיוני שהיה כרוך בה. אם מאה זו התאפיינה באידיאולוגיות יומרניות ובאמונה באמיתות המוחלטות שבבסיסן, אם הייתה בה אמונה כי המדינה היא כלי הכרחי לקידמה ולהשגת מטרות קולקטיביות – הרי אל מול אלו הציב אוקשוט את הספקנות העמוקה שצריכה לדעתו ללוות הן את העשייה והחשיבה האנושית, הן את היחס שלנו כלפי המדינה. ספקנות זו הולוכה אותו לעמדה שמרנית-ליברלית, אך בעיקר לעמדה השוללת דוקטרינריות מכל סוג שהוא (גם ניאו-ליברליות, נוסח פרידריך האייק). יש שורשים פילוסופיים-אפיסטמולוגיים לספקנות של אוקשוט, אבל בעיקר דומה שהיא נובעת מהתבוננות בהיסטוריה ובמעשה האנושי (אוקשוט אכן למד היסטוריה בקיימברידג', לפני שפנה לפילוסופיה פוליטית), ואין כמו המאה ה-20 לעורר ספקנות זו של האדם ביחס לעצמו.

אוקשוט, שאת רוב הקריירה האקדמית שלו עשה בלונדון סקול אוף אקונומיקס, לא הרבה לכתוב, ואת שכתב אי אפשר לתאר כמחקרים או ככתבים שיטתיים. כשם שהתנגד להבנת הפוליטיקה כמערכת טוטאלית הבנויה על עקרונות ברורים שנגזרות מהם דרכי פעולה באופן לוגי ועקבי, כך התנגד לכתיבה מתודית ולהכרח בתיאוריה על מנת להסביר תופעות אנושיות. סגנון הכתיבה שלו היה אפוא חופשי ולא כבול לקונבנציות אקדמיות. כאמור, הוא כתב בעיקר מסות (ז'אנר שהוא בעל מסורת מפוארת באנגליה), שהיו מלאכת מחשבה של תוכן, סגנון והתאמה בין השניים. בשפת המקור, המסות מרהיבות מבחינת הדיוק בבחירת המילים, הניסוחים המקוריים, הריתמוס המשתנה, אוצר הדימויים ועוד; למרבה המזל, התרגום העברי של ערן שועלי מצליח לשמר לא מעט מהיופי של האנגלית, וזה הישג מרשים בזכות עצמו. הספר מציג שתי תמות מרכזיות. האחת היא ביקורת המודרניות ותפיסת הזמן ממוקדת-העתיד שלה, הכרוכה גם באשליית הקידמה; השנייה היא התפיסה כי חיי האדם והחברה מושתתים על "שיחה", או על סוגות שונות של "שיחות" ועל הפלורליזם הקיים ביניהן, וכי תהליך החיברות והחינוך הוא הקניית היכולת לפרט להשתתף בשיחות אלו. להלן אדון בשתי התמות.

במודרניות אפשר להבחין בכמה אופני דמיון של הזמן (temporal imaginations). לדוגמה, אנו רואים את ההתפתחות של דימיון הזמן כנע במעין מעגלים, וחוזר אל נקודת המקור. תפיסה זו באה לידי ביטוי אצל כותבים כפרוסט, פרויד ובנימין מצד אחד, ואצל כותבים מן השדה הפוליטי והמעשי מן הצד השני (בעיקר בלאומיות האורגנית – והציונות היא עדות מובהקת לתפיסת זמן זו). אך אף על פי שקיימים אופני דימיון שונים של הזמן, אין ספק שלפחות עד סוף המאה ה-19 המודרניות התאפיינה (כפי שהראה ההיסטוריון ריינהרט קוזלך [Koselleck]) בעיקר בתפיסת זמן ממוקדת-עתיד, בצירוף ההיסטוריה כתנועה מתמדת, באמונה בקידמה אנושית כללית (כלכלית, מדעית, פוליטית-מוסרית, וכדומה), ובצפייה לעידן חדש ושונה מהותית ממה שהיה עד כה. יום המחר היה אמור לאפשר לנו לייצר יותר דברים שיותר אנשים ייהנו מהם, להביא להבנה מדעית טובה יותר של עולם הטבע ושל היכולות הטכנולוגיות לשלוט בו, לאפשר משטרים נאורים ושקופים שהאזרחים הם הריבונים בהם, להוביל לחקיקה המגלמת ערכים של שוויון וחירות, ועוד. למעשה, המחויבות לעתיד והציפייה ממנו הן כה גדולות במודרניות, שהשאיפה היא לממש את העתיד כאן ועכשיו, לצמצם את המרווח שבין היום למחר ולהאיץ את השינוי.

שאיפת האדם לשפר את תנאי חייו, האישיים והקולקטיביים, ודאי אין בה פסול.

אלא שלתפיסת הזמן ממוקדת העתיד במודרניות היו גם כמה היבטים בעייתיים. מלכתחילה הייתה נטייה לצייר את הקידמה כקטגוריה מכלילה, כמקיפה את ספירות החיים השונות; אצל מארקס ואנגלס הקשר בין הספרות כבר הופך לטוטאלי, וכולל את התביעה לשינוי חיי המשפחה, אך גם את המהפכה בשפה ובמבנה-העל; אותה רוח מעוותת שורה על כל היבטי הקיום האנושי, ושחרור אמיתי משעבוד דורש להשליך הצידה את כל הסדרים הקיימים. זאת ועוד: בכל האסכולות למיניהן של הקידמה – הליברלית, האידיאליסטית, הפוזיטיביסטית, המרקסיסטית, החברתית-דרוויניסטית, וכדומה – האדם עצמו היה אחראי עליה, לא כוחות טרנסצנדנטיים. בייחוד היו אלו כוחות התבונה והרציונליות של האדם ששימשו מנוע לשינוי, והאוניברסליזציה של המחשבה והיכולת להשתחרר ממערכת ההקשרים (המסורתיים, חברתיים, לשוניים ועוד) נתפסה כמפתח להצלחה. אופן החשיבה הרציונליסטי, טוען אוקשוט, החליף "מסורות של התנהגות" באידיאולוגיות ובמדריכים לפעולה, "ודבר שתוכנן במודע ובוצע במכוון נחשב (מסיבה זו) עדיף על פני דבר שצמח והתבסס לאורך זמן וללא מחשבה תחילה" (עמ' 21). הסתמכות זו על התבונה האוניברסלית ועל עקרונות ודאיים שתבונה זו יצרה (גם אם הם סתרו פילוסופיות אחרות מבוססות-תבונה) הוליקה לא רק לביטחון-יתר של האדם בעצמו – ולחוסר סבלנות כלפי מי שחשיבתו הרציונלית (או הווייתו בכלל) הייתה שונה – אלא גם לטעויות קולוסליות של מדיניות, כפי שבלט במיוחד במדינות קומוניסטיות. לב ליבה של הבעיה, טוען אוקשוט, "הוא עיסוקו של הרציונליסט בוודאות" (עמ' 12) והיעדר הקבלה של חוסר ידיעה וספקנות כמרכיב מכונן בקיום האנושי.

למול תמונה מוכרת זו של המודרניות הציב אם כן אוקשוט פילוסופיה שמרנית, שבה החיים החברתיים נותנים מקום של כבוד לעבר – ולהתענגות על ההווה שהוא פרי עבר זה. שינויים, על פי גישה זו, אינם פסולים, אך לעולם עדיפה רפורמה ממהפכה, שינוי ממוקד ממהלכים גורפים. "הנטייה להיות שמרן היא חמה ואוהדת ביחס להנאה, ובהתאם קרירה וביקורתית ביחס לשינוי וחידוש", כותב אוקשוט (עמ' 155). לדידו של השמרן, המסורת איננה ערך לכשעצמו; היא פשוט ניסיון מצטבר המראה לנו את הדרך הטובה ביותר לארגן את חיינו בהווה, הווה שהוא יציב ובטוח בעצמו. מצד אחד אפוא, ההווה – על הפרקטיקות, המוסדות, הנהגים, הערכים וכדומה הגלומים בו – איננו שרירותי, והוא תוצאה של לימוד אנושי מצטבר, של חוכמה שגם אם איננה מנוסחת בצורת אידאולוגיה או דוקטרינה (או דווקא בשל כך) הרי יש בה אינטליגנציה אנושית קולקטיבית. בדומה לאדמונד ברק (Edmund Burke) טוען אוקשוט, כי מה שיכולים בני אדם לעצב ולשפר לאורך דורות, לעולם

יהיה לו סיכוי להיות מוצלח יותר מאשר תרגיל תבוני של יחיד או של קבוצה מוגדרת. זאת ועוד: החוכמה האנושית מגולמת בעולם ובמעשה האנושי, לא בהפשטות ובמחשבה ביקורתית החותרת להשתחרר מהמציאות הקיימת ברוח קרטזיאנית. מן הצד השני, השמרן מתבונן בעתיד באופן מפוכח: אין לו תקווה לשינוי רדיקלי במצב האנושי, הוא מקבל את הסבל, את המחסור ואת סופיות האדם, והוא יודע שלכל תוכנית לשינוי יש פן נעלם וסיכוי לא מבוטל להשיג תוצאות בלתי צפויות ומכאיבות.

הדגש על הניסיון האנושי והספקנות כלפי הידע התיאורטי-ביקורתי משולבים בכך שהשמרן מבין כי פעילות פוליטית איננה משהו שאפשר ללמוד מספר, כפי שאולי ניתן ללמוד מתמטיקה או חשבונאות; יש צורך בהכרת ההסדרים הקיימים, בהבנה כיצד "הדברים עובדים". כפי שאי אפשר לבשל רק מתוך ספר בישול ובלי רקע והבנה של פרטים שאינם מדוברים (טען אוקשוט באנלוגיה ידועה), אי-אפשר לעשות פוליטיקה מתוך ספרים וחוברות הדרכה: כיצד להניע אנשים ולגרום להם להזדהות עם המטרות שלך, איך להקשיב וליצור קואליציות במצב נתון, מהו האופן הנכון לקדם מהלך זה לעומת אחר, הדברים שלא עושים למרות שאינם כתובים – כל אלו ואחרים הם תוצאה של ניסיון, של הבנה אינטימית של ספֵרה נתונה, לא של הפשטה והכללה. מדריכים אינם רלוונטיים גם משום שהפוליטיקה, יותר מכל פעילות אנושית אחרת, מתעצבת על ידי התמודדות מושכלת עם הבלתי צפוי המושלך לעברנו, לא עם תנאים וסביבה שיש לנו שליטה בהם. לכן, אל לה לפוליטיקה לשגות באשליה שיש בכוחה לממש פרוגרמה. באחד המשפטים המפורסמים שלו טוען אוקשוט:

פעילות פוליטית היא הפלגה בים חופים וקרקעית. אי אפשר לתפוס מחסה בנמליו, וברצפתו לא ניתן להטיל עוגן, אין נקודת מוצא ושום יעד לא סומן. המשימה היא להמשיך לשוט בהגאים יציבים; הים הוא בעת ובעונה אחת ידיד ואויב; להיות ימאי טוב פירושו לדעת להשתמש במשאביה של דרך התנהגות מסורתית על מנת להפוך כל מצב עוין לידיד (עמ' 115).

את הכתיבה של אוקשוט על המודרניות, על תפיסת הזמן שלה ועל משמעויותיה הפוליטיות אפשר להבין כרפלקסיה על התפתחות המערב מאז המאה ה-17, וככזאת היא מעניינת ורלוונטית גם כיום. אך דברים רבים בספר זה הם גם ביטוי למאבקים בני זמנו, בייחוד המאבק נגד מדינת הרווחה שבנתה ממשלת קלמנט אטלי אחרי מלחמת העולם השנייה, מדינה הדואגת לאזרח "מהעריסה ועד לקבר" באמצע בין

השאר ביטוח בריאות ממלכתי ומערכת ביטוח לאומי מקיפה. אף שרבים מהישגיה נותרו, הרי מדינת הרווחה הזאת – על האמון בבירוקרטיה הממשלתית הכרוך בה ועל מרכזיות הסולידריות החברתית והאמונה בשוויון ההזדמנויות שגילמה – הם נחלת העבר, הן בכריטיניה הן ברוב העולם המערבי (בין השאר בגלל כשלים שאוקשוט השכיל לצפות). אלא שגם השמרנות ברוח אוקשוט נסוגה: האמון כי ההסדרים הישנים עובדים נסדק ופינה מקום למאבקים חסרי פשרות (כפי שבא לידי ביטוי בתקופת מרגרט תאצ'ר, לדוגמה), הפוליטיקה מתנהלת יותר בתקשורת ופחות במוסדות ועל פי נהגים מוסכמים, והמסורת נתפסת יותר כמדירה קבוצות מסוימות וכמשרתת את שימור העוצמה בידי אליטות. העולם הפוליטי שאנו נתונים בו הוא עולם שאבד בו האמון הן באידיאולוגיות הפרוגרמטיות והפרוגרסיביות, הן בהסדרים המסורתיים ובמידת הצדק החברתי שהם מייצרים. המפגש עם אוקשוט כיום הוא אם כן גם מפגש המנכיח את הזמן הפוליטי שחלף.

התמה השנייה שהספר מעלה, והיא לטעמי מעניינת במיוחד, היא התמה של ה"שיחה" (conversation). במאמרו החשוב "קולה של השירה בשיחת המין האנושי" כותב אוקשוט, כי כבני תרבות "ירושתנו איננה חקירה על אודותינו ועל אודות העולם, ואף לא מצבור של ידע, אלא שיחה", וכי במהותו האדם "הוא צאצא לגזע של קופים אשר ישבו ודיברו זמן כה רב ועד שעה כה מאוחרת עד שזנבותיהם התבלו" (עמ' 179). היכולת של האדם ליצור שיחה היא היכולת הגבוהה שלו – לא דווקא העשייה בעולם החומר או החקירה המדעית של הטבע. האדם מתייחד בכך שהוא יצור לשוני הנמצא בדיאלוג עם אחרים, כפי שסבר כבר אריסטו. אלא שאוקשוט, שאיננו חלק מהמסורת הרפובליקנית, אינו מקנה מעמד מיוחד לשיחה הפוליטית ולמעשה חושש מהרדידות שלה. הוא מבחין בין כמה סוגות של שיחות: המדעית, המעשית (כולל המעשה הפוליטי), ההיסטורית והפואטית-אסתטית. כל סוגה מובחנת ותחומה, ולכל אחת יש התפקיד שלה; מה שחשוב (כפי שגם מדגיש אפרים פודוקסיק במבוא מאיר העיניים לתרגום העברי) הוא הריבוי של סוגות השיחה, ריבוי התואם את הליברליזם של אוקשוט ותומך בו.

מהי שיחה לדידו של אוקשוט? זו פעילות אנושית שדרוש לה יותר מאדם אחד, ומספר המשתתפים בה אינו מוגבל. היא איננה מושתתת על טיעונים וטיעונים שכנגד, ומטרתה אינה גילוי של אמת אמפירית או טרנספורמציה של המציאות; להפך, עיקר הערך שלה הוא בעצם קיומה. השיחה האנושית אינה חותרת למסקנות ואינה נמדרת בקטגוריות של תועלת; אין מי שיכריז מתי היא הסתיימה, והיא יכולה להיפסק עכשיו ולהמשיך בעת אחרת, בלתי צפויה. היא מתקיימת בעיקר משום שהיא מענגת,

מאירת עיניים – ומאפשרת לנו לראות את העולם מנקודת מבטו של האחר, ולמעשה היא "לא תיתכן אם אין בה מגוון של קולות" (עמ' 178). בעיקרו של דבר, השיחה היא פעילות דמוקרטית לעילא ולעילא הן בזכות הריבוי שבה, הן בגלל היעדר ההיררכיה בין הדוברים (בנקודה זו ובאחרות יש קירבה רעיונית בין חנה ארנדט לאוקשוט). אך מובן שלא עם כל אחד אנחנו יכולים לשוחח: דרושים רצון טוב כלשהו לכל הפחות וסקרנות הרדית, ומובן שסולידריות וידידות עשויים להפוך את השיחה למשמעותית ופתוחה יותר. מכל מקום, השיחה היא פעילות רצינית ומשמעותית, אך יש בה גם הרבה יצירתיות, שליטה בדינמיקה של מתח והרפיה ומשחק – היא שילוב של ניסיון וספונטניות. חינוך, מנקודת מבט זו, עיקרו הנחלה של אמנות השיחה והצגת סוגות שונות של שיחה לתלמידים, כך שיוכלו ליהנות מהשיחה בין בני תרבות ולתרום לה את חלקם. אוקשוט נותן אם כן פרשנות משלו למרכזיות השפה, שהוגים רבים, ושונים מאוד זה מזה, עסקו בה במאה ה-20. צאת הספר הרציונליזם בפוליטיקה בעברית מאפשרת גם התבוננות במעמד השיחה בציונות ובמדינת ישראל. אולי יותר מכל תרבות אחרת, היהדות הייתה מבוססת על שיחה: על לימוד בצוותא של טקסטים, על סובלנות כלפי פרשנויות שונות, על זיכרון השיחות שקדמו לנו ועל יצירת מסורת שליבחה השפה. הציונות, בייחוד הסוציאליסטית, מרדה בתפיסת עולם זו: היא הציבה את בניין האומה המעשי כמטרתה המרכזית, את יצירתו של עולם מוחשי חדש הנמדד במה שביאליק קרא לו "מספרים" (לעומת "אותיות"): גודל הטריטוריה, תפוקת הכלכלה, צמיחת האוכלוסייה. לשפה העברית אמנם הייתה עדנה בציונות, והפריחה התרבותית שנוצרה בתנועה הלאומית הייתה ועודנה מרשימה. אך השפה לא הייתה עוד הליבה של החיים היהודים החדשים, והמעשה בעולם החומר ("אנו באנו ארצה לבנות ולהיבנות בה") הפך לעוגן החדש של חיים אלו. בייחוד בולט הדבר בספרה הציבורית, שבה הלכה השיחה והידלדלה: לא נוצר בשיחה זו עולם משותף בין הקבוצות המרכיבות את החברה הישראלית, ועם תום תקופת הבניין הלאומי השסעים רק התחדדו והתקבעו – בין דתיים לחילוניים, בין יהודים לערבים, בין ימין לשמאל, וכן הלאה. דומה שעצם ערכה של השיחה הפוליטית וחשיבותה של הפרשנות הלשונית של העולם מוטל בספק. השאלה כיצד ליצור סינתזה בין החיים מבוססי-שפה של היהדות המסורתית לבין החיים הפוליטיים במדינה ריבונית עם ספרה ציבורית משמעותית היא מהאתגרים החשובים של זמננו, ואוקשוט חיוני בהקשר זה.